

INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE
*on the theme " **Architecture is the Abode of Time** "which will be held at*
Samarkand State Architecture and Construction University

**O'ZBEKISTONNING TOG'LI HUDUDLARDAGI DAM OLISH MARKAZLARI
HAMDA AHOLI PUNKTLARINI ARXITEKTURAVIY SHAKLLANISHI**

Kamoliddin Behzod nomidagi Milliy rassomlik va dizayn instituti 17.00.05–

Dizayn nazariyasi va tarixi ixtisosligi bo'yicha Mustaqil tadqiqotchi

Xalikov Sanjar Ravshanovich

Аннотация: Mazkur maqolada O'zbekiston hududidagi tog'li dam olish markazlari hamda aholi punktlarini shakllantirishning shaharsozlik, lanshaft dizaynining etakchi kompleks ob'ektlari sifatida ichki kamerali yopiq makonlarni me'moriy va kompozitsion tashkil etish usullaridan foydalanish tendentsiyalarini rivojlanish, me'moriy dizayn va tabiiy antropogen yashash va rekreatsion tuzilmalar o'rtasidagi funktsional munosabatlarni tartibga solish nazariyasi va uslubi yondashuvini tizimini ishlab chiqarish, faol himoya qilish tamoyillari yoritilgan.

Kalit so'zlar: funktsional, antropogen, turar-joy, rekreatsion, kurort, tog'li, shaharsozlik, me'moriy.

Kirish: XXI asr haddan tashqari rivojlangan aholi, uning o'sib borayotgan ehtiyojlari va tabiiy muhit imkoniyatlari o'rtasidagi nomuvofiqlik bilan tavsiflanadi. Tabiiy resurslar tobora yuqori tovar qiymatiga ega bo'lmoqda. Bugungi kunda insonning tabiatga nisbatan psixologiyasini o'zgartirish: tabiiy resursni bitmas - tuganmas va qadrsiz buyum sifatida emas, balki unga uzoq yillar davomida butun jamiyatga tegishli bo'lgan cheklangan va qimmat zaxira sifatida qarash kerak.

Inson ekologiyasini shakllantirishning pragmatik vazifalari bilan bir qatorda arxitektura-estetik jihati ham kam ahamiyatga ega emas, chunki uning estetik va ifodaviy fazilatlarini ekologik jihatdan mukammal muhitning eng muhim tarkibiy qismiga aylanmoqda. Yashash joyining go'zalligi va ta'sirchanligi inson tomonidan yaratilgan antropogen, "sun'iy" tabiatni yaxshilashning muhim omiliga biri bo'lib qolmoqda.

O'zbekiston hududida turar-joy tizimini shakllantirish turar-joy va ishlab chiqarish, rekreatsion tuzilmalar o'rtasidagi funktsional munosabatlarning ma'lum bir yaxlitlik bilan namoyon bo'lish asosida yuzaga kelgan, rejalashtirish tuzilmalarini rivojlantirish tamoyillari faol himoya qiliadi. Bu umumiy hisob–kitob tizimining joriy etilishi bilan bog'liq bo'lib ushbu holat kurort va rekreatsion tuzilmalarning shakllanishini asos bo'ladi va shahar tipologiyasining qurilishi aholi punktlarining guruh tizimlari kontseptsiyasiga asoslanadi. Ushbu nazariya haqida V.N. Belousov [1].; V.V.Vladimirov [2]., va boshqalar olimlar o'z kitoblarida bayon qilgan, Quyidagi nazariyani mamlakatda shakllanayotgan kurort va rekreatsion tizimlarning bo'ysunish darajalari belgilagan bo'lib, bular mintaqaviy va mahalliylikka bo'linadi. Shunday qilib, respublika miqyosida butun mamlakat aholisi tomonidan dam olish va sayohat paytida dam olish va kurortda davolanish uchun foydalaniladigan viloyatlarga bo'ysunadigan eng mashhur kurort va rekreatsion hududlar ajratildi. Jizzah viloyat hududi - zomin yangi kurort zonaqisi bo'lib, ushbu tadqiqotning obyekti sifatida tanlab olindi.

Asosiy qism: Markaziy Osiyoning davlatlarining eg muhim kurort zonalarini o'z tasarrufiga olgan. O'zbekiston respublikaning kurort va dam olish maskanlari viloyat miqyosida shakllantirildi. Ular 300 dan 1100 km gacha

masofani bosib o'tishlari kerak, bu o'z vaqtida samolyotda 4 soatlik yoki poezdga bir tungi sayohatga to'g'ri keladi. O'zbekiston ichidagi va xalqaro dam olish oqimlari muhim rol o'ynaydi. Aholi punktlarining guruh tizimlari doirasida u yoki bu mahalliy aholi punktlari tizimining markazlari sifatida shaharlar aholisining ehtiyojlarini qondiradigan turar-joylar aro, mahalliy kurort va rekreatsion tizimlarni shakllantirish mumkin bo'lib. Turli ixtisoslikka ega bo'lgan bunday markazlarning qurilish bazasidan foydalanish qurilish konstruksiyalari va materiallarini tayyorlash va tashish masalalarini hal qilishni osonlashtirdi. Aholi punktlari guruhlarining hududiy ishlab chiqarish majmualari sifatida o'zaro bog'liq rivojlanishi kurort dam olish maskanlarini saqlash va ulardan foydalanish tizimini optimallashtirishni belgilab beradi. Bundan tashqari, bunday tuzilmalarning barcha quyi tizimlari bioekologiyaning strategik vazifalaridan kelib chiqib, to'liq ekologik muvozanat ta'minlanadigan shahar-ekologik asosni shakllantirishi kerak.

Mintaqaviy aholi punktlarida uchta aniq zonalar ajratildi-eng katta iqtisodiy faollik, ekologik muvozanat va bufer. Bu tizimning so'nggi, "bufer" hududi bo'lib, mintaqaviy tizimlar o'rtasida o'ziga xos ekologik tikuv rolini o'ynaydi, bu dam olish markazlari va tabiiy bog'lar tarkibining faol rivojlanishini ta'minlashni o'z ichiga oladi. Qo'riqxonalar va qo'riqlanadigan landshaftlarni shakllantirish ustuvor vazifa bo'lishi kerak bo'lgan ekologik muvozanatni tashkil etadi [2].

Sobiq SSSR hududidagi tog'li dam olish markazlari ham aholi punktlarini shakllantirishning shaharsozlik siyosatini muvofiqlashtirish, xo'jalik va rekreatsion faoliyatni rivojlantirish asosida rivojlangan bo'lib. Bunday markazlarni rejalashtirishni tashkil qilishni tavsiflovchi asosiy qoidalara sosida quydagilar aniqlangan: hudud bir tekis ishlatiladi, bu uning alohida hududlarining haddan tashqari zichligini yo'q qiladi; har bir kichik tumanning funktsional ixtisoslashuvi amalga oshiriladi; rekreatsion funktsiyalar va arxitektura ob'ektlarining butun tizimi loyihalash, qurish va umuman tizimni ishlatishning murakkabligi uchun shart - sharoitlarni ta'minlagan holda, kattaroq va murakkabroq birlikdan eng oddiyiga qadar farqlanadi; qabul qilingan funktsional rejalashtirish tashkilotiga muvofiq ob'ektlarni qurish tartibi hal qilinadi; rejalashtirish tuzilmalarining tabiati relyef sharoitlari, funktsional va atrof - muhit omillari, shuningdek, landshaft bilan birgalikda me'moriy estetika masalalari bilan belgilanadi [3; 40 – 42-6.], [4; 32-6.], [5; 136-6.].

Tog'li dam olish maskanlarini loyihalash amaliyotidagi tendentsiyalar ulardagi yillik va haftalik dam olish funktsiyalarining ortib borayotgan kombinatsiyasini o'z ichiga oladi. Bunga misol qilib Toshkent viloyatini qamrab turuvchi Tyanshan togi ekologik sayyoxlikni rivojlantirish uchun juda mosdir. Chimyon, Bildirsoy, Chorvoq, Oqtosh, Birchimulla, Kumushkon kabi kurort zonalar bugungi kunda mashxur xamda sayyoxlarni uziga jalb etayotgan dam olish maskanlaridir. Tyanshan tabiati uzining takrorlanmas va uzgacha chiroyi bilan ajralib turadi. Ajoyib tabiat landshat va unda oziqlanuvchilarni saqlab qolish maqsadida 1990-yilda Ugam - Chotqol milliy bogiga asos solindi. Bogning maydoni 574,6 ming gektar tog'li xududni, undan 357 ming gektar maydoni tog'li urmonlarni tashkil etadi. Bog', Chotkol tog' - urmon qo'riqxonasini xam o'z ichiga oladi. Chotkol qurikxonasi avvalroq 1947 - yilda tashkil etilgan bo'lib ikki qismdan iboratdir. Bular Maydontol (24.706 gektar) va Boshqizilsoy (11.018 gektar) togliklardagi guzal landshaftlar bu yerda tabiiy ekologik sayyoxlikni rivojlantirishga mos sharoitlar yaratgan. Yilning mart - aprel oylarida bu yerlar o'zining o'zgacha jozibasi bilan sayohlarni o'ziga jalb etib kelmoqda.

Eski sog'lomlashtirish markazlariga zamonaviy talablarga javob bera oladigan qilib rekonstruksiya qilinmoqda. Bunday yangilangan binolar Yuzdan ortiq. Faoliyat yuritib kelayotgan dam olish markazlarini 5000 dan ortiq dam oluvchilarni o'z ichiga oladi. Dam olish uchun tashrif buyuruvchining soni yiliga ortib bormokda. Sayyoxlik uchun oxirgi yillarda ko'plab qulayliklar va servis xizmatlarini kuchaytirishmoqda. Chimyondagi qish mavsumida kechayu kunduz xizmat kursatadigan soglomlashtirish markazi tog' changisi ba'zasi sifatida foliyat yuritilmoqda. Bostonliq tumaniga kuniga 1.2 million dam oluvchilar va sayyoxlar tashrif buyuradi.

Morlguzar tog'lari - Turkiston tizmasining shimoliy etaklari (Jizzax viloyati)dagi tog'lar. Molguzor nomini tadqiqotchilar mor - ilon izi yo'l yoki marg'zor - maysazor so'zlaridan deb izohlaydilar. Tog'lar janubi-sharqdan shimoli-g'arbga yo'nalgan. Uz 70 km. Eng baland joyi (Qizilchagat balandligi) 2620 m. Nur-ota tizmasidan Ilono'tti tog' yo'lagi orqali ajralgan. Shimoli-sharqiy yon bag'irlaridan boshlanadigan ko'pgina

soylarning (Zominsuv, Pishag'arsoy, Ravotsoy va boshqalar) konus yoyilmalari qo'shilishidan prolyuvial shleyf vujudga kelgan. Molguzar tog'larining Turkiston tizmasi bilan tutashgan joyida Zomin xalq o'rmon davlat qo'riqxonasi, Zominsoyning yuqori oqimida Zomin xalq bog'i (milliy bog') joylashgan. Tog'lar boy rekreatsiya resurclariga ega [12].

Rekreatsioon maydonlar atrofida markazlarning doiraviy joylashuvi binolar va infratuzilmalarning keng tarqalishi va shunga mos ravishda aholi punktlarining urbanizatsiya darajasining pastligi bilan tavsiflanadi, ammo rekreatsioon maydonlarda antropogen yuklar kuchayadi. Dam olish va chang'i sporti uchun tog'li hududlar bo'ylab dam olish markazlarining lenta sxemasi dam olish maydonlari bilan ko'ndalang, diagonal aloqalarni tashkil qilish bilan ob'ektlar zanjiri shaklida shakllanadi. Markazlar yagona dam olish maskanining tarkibiy elementlari sifatida qaraladi, bu esa rekreatsioon resurslarning umumiy hajmidan har tomonlama foydalanish, mavsumdan tashqari davrni minimallashtirish, har bir mikrozonaning o'ziga xosligini saqlash va dam oluvchilar soni o'rtasidagi oqilona nisbatni ta'minlash imkonini beradi. Dam olish maskanlarining sig'imi. Shu bilan birga, bunday markazlar hududining chekka nuqtalari orasidagi balandlikning sezilarli darajada cho'zilishi va katta farqi yagona ijtimoiy yadroni tashkil qilishni murakkablashtiradi va ichki harakatlanish uchun jamoat transportidan foydalanishni talab qiladi. Yakka tartibdagi markazlarni qurish uchun individual tog'li dam olish maskanlarini ishlab chiqishda asosiy funktsional zonalar aniqlandi: chang'i majmuasi, shu jumladan tog'yonbag'irlardagi chang'i maydonlari, chang'i va chana poygalari, trampoline, muz stadionlari va boshqa sport inshootlari va qurilmalari bilan jihozlangan. Liftlar tizimi; dam olish markazi - uzoq muddatli dam olish uchun mo'ljallangan mehmonxona binolari bilan birga chang'ichilar to'plangan "qor arenasi" va teleferiklarning quyi stantsiyalari; ijtimoiy aloqalar, madaniy va maishiy xizmatlar, mijozlar uchun ko'ngilochar joylar va markaz ma'muriyatini joylashtirish joyi sifatida jamoat yadrosi; dam olish kunlari ta'tilga ketayotgan aholiga va avtoturistlarga xizmat ko'rsatish uchun qisqa muddatli dam olish guruhi; iqtisodiy xizmat guruhiga xizmat ko'rsatuvchi xodimlarni joylashtirish uchun binolar va inshootlar, shuningdek, kommunal xizmatlar va omborlar kiradi. Ushbu funktsional zonalarining o'zaro turli munosabatlari tog'li rekreatsiya markazlari va majmualarini strukturaviy qurish uchun yuqori darajada urbanizatsiyalangan, ixcham, chiziqli va ajratilgan sxemalarni tashkil qiladi.

Yilni monosentrik tuzilishga ega bo'lgan dam olish markazlari yaqin vaqtgacha barqarorligini saqlab qolgan rejalashtirishning eng an'anaviy turlaridan biridir. Bunday markazlarning sig'imi 3000 dan 5000 o'ringacha o'zgarib turadi va binolarning zichligi gektariga o'rtacha 150 kishini tashkil qiladi. Yilni komplekslar, integratsiyalashgan komplekslarga nisbatan, rivojlanish uchun hududga ko'proq ehtiyoj sezadi, bu esa kapital qo'yilmalar va keyingi operatsion xarajatlarning ko'payishini belgilaydi.

Chiziqli va ajratilgan rejalashtirish tuzilmalaridan foydalanish hududning morfologik xususiyatlarini va etakchi rekreatsioon funktsiyalarni belgilaydi. Mutaxassislarining fikricha [7;87-6.]. Bunday turdagi rejalashtirish tuzilmalari kamroq mos keladi, bu esa rekreatsiya muhitining intensiv urbanizatsiyasiga, dam oluvchilarning haddan tashqari kontsentratsiyasiga va atrof-muhit sharoitlarining keskin yomonlashishiga olib keladi [6;58-6.].

Qurilish elementlarining integratsiyasi egallab olingan hududning hajmini sezilarli darajada qisqartirish, pastki qavatlarda qo'shni xizmat ko'rsatish kameralari bilan piyodalar ko'chalarini yaratish, vaqtinchalik turar-joy va dam olish maydonlari o'rtasida yaqin aloqani ta'minlash va pastki stantsiyalargacha minimal masofani ta'minlash imkonini berdi [7;87-6.].

Relyefning egiluvchanligi va o'lchami jihatidan har xil, tog'li relefdagi tabiiy landshaft holatlari "ichki" idrok etish usullari va landshaft shakllanishini fazoviy rejalashtirish texnikasidan foydalanish zarurligini taqozo etadi. Bunday ichki makonlarning kompleks rejalashtirish modellari va kompozitsiyalari tog'li hududlarni rivojlantirish sharoitida eng xarakterli va istiqbolli deb hisoblanadi.

Sobiq SSSR hududidagi tog'li hududlarda kurort va dam olish maskanlarini shakllantirishning me'moriy-badiiy muammolari bo'yicha keng ko'lamli ilmiy tadqiqotlar olib borilgan [8;118-6.], [9;56-6.], [10;192-6.], [6;58-6.]. va boshqalar. Shunday qilib, mutaxassislar [11;120-6.], kurort-rekreatsiya majmualari qurilishining

me'moriy, tarkibining estetik masalalarini, relyefning strukturaviy shakllari bilan chambarchas bog'liq holda ko'rib chiganlar. Shu bilan birga, tektonika arxitektura sifatining muhim mezonini sifatida endi alohida tuzilmada emas, balki yaxlit uch o'lchovli tizimda - ekologik makon tarkibida namoyon bo'ladi. Tog' va dam olish markazining tashqi ko'rinishining o'ziga xosligi cheksiz xilma-xillik bilan emas, balki binoning tabiatini belgilaydigan dominant hajmlarning stilistik birligi bilan erishiladi. Bu birlik asosiy me'moriy tuzilmalarda turlicha bo'lgan bir nechta xarakterli me'moriy detallardan foydalanish orqali yaratiladi. Murakkab relyefning o'zi ko'p qirrali fazoviy kompozitsiyani yaratadi.

Xulosa: Arxitekturaning vazifasi uning hissiy ekspressivligini ta'kidlashdir Qiziqarli me'moriy kontseptsiyani ifodalashning emotsionalligi "tog'" me'morchiligining eng muhim estetik usullaridan biridir. Tog'li dam olish markazlarining estetik ko'rinishini hal qilish "qurilish" emas, balki faqat odamlarning dam olishi uchun qulay sharoitlar yaratish uchun o'zgartirilayotgan muhitni me'moriy vositalar bilan to'ldirish istagiga asoslanishi kerak.

Adabiyotlar

1. Белоусов В.Н. (Отв. ред.). Комплексная районная планировка/ В.В.Владимиров, Е.Е.Лейзерович, Т.В.Звонкова и др.//Там же, 1980. – 24.;
2. Владимиров В.В. и др. Город и ландшафт. - М.: Стройиздат, 1986.; Владимиров В.В. Экологические основы методологии расселения и районной планировки. -Дис...д-ра архитектуры / ЦНИИП градостроительства - М., 1986.
3. Беляева Е.Л. Архитектурно–пространственная среда города как объект зрительного восприятия- М.: Стройиздат, 1977. - 40–42 с : ил.
4. Гуцалснко В.И. Ландшафтные факторы в планировке городов (Обзор). –М.: ЦНТИ по гражд.стр-ву и арх., 1977. - 32 с : ил.
5. Курбатов Ю.И. Архитектурные формы и природный ландшафт: Композиционные связи. -Л.: Изд-во ЛГУ, 1988. - 136 с: ил
6. Мелик-Пашаев А.И. Горные зоны отдыха: Особенности архитектурно-планировочных структур горно–рекреационных центров стран Западной Европы (Обзор). - М.: ЦИНИС, 1975. - 58 с.
7. Kahn L. Talks with students; Architecture at Rise. - New York, 1969. - 87 p.
8. Архитектурное проектирование. Вып. 1. Архитектурно–планировочная организация комплексов отдыха в горных местностях: Учебн. пособие / В.В.Курбатов, Ю.Н.Смирнов. - Фрунзе: Изд-во Фрунзенского политехи, ин-та, 1978. - 118 с : ил.
9. Джанузаков К.Д. и др. Сейсмическое районирование Киргизской ССР. -Фрунзе: Илим, 1977. - 56 с.
10. Линч К. Образ города/ Пер.с англ. В.Л.Глазычева; Сост. А.В.Иконников, Под ред. Л.Иконникова. - М.: Стройиздат,1984. - 192 с.:ил.
11. Максимов О.Т., Ополовникова Е.А. Горно-рекреационные комплексы. - М.: Стройиздат, 1981. - 120 с: ил.
12. O'zME. Birinchi jild. Toshkent, 2000-yil